

felszólításban. Bányai László szerint József Attila a következőt mondta versének kezdő soráról:

„Azért figyelmeztetek jóelőre mindenkit, mielőtt megmutatnám neki a téli éjszaka valódi képét: vigyázz! légy fegyelmezett, mert azt a világot, amit most látni fogsz, csak így tudod megérteni és elfogadni. Enélkül a fegyelmezettség nélkül e zűrés kietlen világ olyan zagyva értelmet kelt, amitől meg kell bolondulni.”¹⁹

A téli éjszaka az elidegenedett világ szimbóluma, a fetiszizált totalitás. A művész küldetése a valóság defetiszizálása — József Attila ezt itt is és a többi ebben az időszakban keletkezett gondolati versében megteszi, képes arra, hogy saját személyes létén, helyzetén felülemelkedve a valóság mély, döntő vonatkozásait teremtő módon ragadja meg.

BÓKAY ANTAL

JÓZSEF ATTILA A DUNÁNÁL CÍMŰ VERSÉNEK ÉRTELMEZÉSÉHEZ

A *Magyar irodalom története 1919-től napjainkig* (szerkesztő: Szabolcsi Miklós; Akadémiai Kiadó Bp. 1966.) kötetben a József Attiláról szóló fejezetet író Tamás Attila úgy jellemzi a művet, mint a „tragikus küzdelem vállalásának”, valami „panteisztikus-biologisztikus azonosulási váagnak” a versét. Enyhén elmarasztalja a „nagy antifasiszta lírával” szemben, mert — úgymond — kizárólag a biológiai, vérségi összetartozást hangsúlyozza, a vers érvelése, pozitív indulata és vállalása csonkán marad; a mű nem eléggé társadalmi, osztálytudatos: az osztályharcot „békévé oldja az emlékezés”, marad a fel-

¹⁹ BÁNYAI LÁSZLÓ: *Négyszemközt József Attilával*. Bp., 1943. 186.

tétlen összetartozás és kibékülés biológiai eszméje. Tamás Attila tehát a vers biológiai vonulatával azonosítja az egészet, ennek alapján emel kifogásokat.

A fasizmus ideológiájának korántsem járulékos, de alapvető tétele volt a *fajelmélet*, a vérség, a faj alapján azonos osztályokat, azonos helyzetű népcsoportokat egymásnak vadító elmélet. A germán faj, a tiszta árja vér szupremációját hirdető gyilkos tömegőrület (bármilyen volt is gyökere: ezzé vált), mely a „török, tatár, tót, román”, zsidó és sok egyéb „bitang” likvidálásának „eszméjét” állította vezérelvül, nemcsak a német fasizmus sajátja volt. A magyar uralkodó osztálynak is volt fajelmélete, volt Lebensraum-igénye: a kiegyezés óta erősödő magyar hegemonia-elv és „kultúrfölény”-mítosz a legtermészetesebben vezetett el ide. A verset még e fajelmélet vonatkozásában sem lehet ellen-fajelméletté egyszerűsíteni (lévén vers, nem pedig ideológiai vitairat), de attól a közhangulattól elvonatkoztatni sem, mely a fajelmélet jegyében kialakult. A „biologizmus” ettől kap különösen aktuális funkciót, noha a társadalmi problémára adott költői válasznak csak része. Mert a költői válasz az ember és emberiség létének *teljességére* (természeti és társadalmi létrétegeinek reflexiós viszonyára) vonatkozik.

A Dunának mint szüntelen áradó vízfolyamnak a konkrét, természeti képe sokszoros jelentést kap a vers kép- és gondolatrendszerében. Egyik jelentése — hasonlattal kifejezve — a szíven át, a szívből áramló *lét* (Mintha szíveimből folyt volna tova . . .) mely a szív szervi sajátosságainál fogva halványan feltétlenül felidézi a vér képzetét, háttérben marad, ki nem mondott jelképként köti a konkrét Duna-képhez az emberi nemzedékek létfolytonosságának elvont képzetét. A Duna hullámai azonban olyanok is, mint a *dolgozó* ember izmai (Mint az izmok, ha dolgozik az ember . . . úgy feszült, úgy ernyedett el / minden hullám . . .); a százczerős a „lelkés Egy”-nek, az utódnak nemcsak létét, életét táplálja, de munkavégző, *társadalmi minőségét* is (kapáltak, / öltek, öleltek, tették, ami kell), ettől elválaszthatatlanul fejlődő *tudatát* (Ők látják azt, az anyagba leszálltak, / mit én nem látok, ha vallani kell), s

harcaikkal, melyekben „a sok nemzetség egymásra tör” — *történelmi tudatát*. A harcot végül nem a pusztá biológiai emlékezet oldja békévé, hanem a teljes ember történelmi tudata és e tudatosság vezérelte cselekvés. A proletár osztályharcnak *valóban* az a célja, hogy „A harcot, melyet őseink vívtak, / békévé oldja az emlékezés” az osztályok nélküli társadalom megteremtésével. Utal erre egy másik József Attila-vers — szintén nagy antifasiszta vers — befejezése is:

S mégis bízom. Könnyezve intlek,
szép jövőnk, ne légy ily sivár! . . .
Bízom, hisz, mint elődeinket,
karóba nem húznak ma már.
Majd a szabadság békessége
is eljön, fínomul a kín —
s minket is elfelednek végre
lugasok csendes árnyain.

(*Ős patkány terjeszt kört . . . 1937*)

A marxista József Attila számára magától értetődő tény, hogy az osztályharc *történelmi kategória*, nem örök cél, s a szocialista forradalom felé haladó történelmi korban ezt jelezni nem megtorpanó békülékenységet jelentett, hanem a remélhető jövővel biztatást. Ahogy a harc békévé oldását megelőzi a harc maga, úgy előfeltétele az önmagát feloldó harcnak a felismerés: a valódi harc bevallása. Ennyiben *maximális* igény — abban a demagógiába őrült jelenben, melyhez a vers kortársként szól — az „elegendő harc”, ami a múlt bevallásával a jelen valóságát és a jövő reményét is bevallja.

A *Dunánál* ugyanakkor nem csupán aktuális politikai vers; József Attila „kozmogóniájának”, világképének egyik legteljesebb darabja. „Egy vers az egész élet” — mondta, s valóban: *én és univerzum* viszonyának legkomplexebb összefüggésrendje, képe bomlik ki e versből. A költészet eszközeivel ábrázoltan az, amit fogalmi okfejtéssel a marxi ontológia is elénk tár. Csak utalni szeretnénk rá, hogy Lukács György *Marx ontológiai alapelvei* c. munkájában, *A reprodukcióról* szóló fejezetben (Magyar Filozófiai Szemle, 1974/1. 28–33.) az

emberi lét ontológiai rétegeinek mibenlétét, ezek dialektikus kapcsolatrendszerét kifejtve feltűnően rokon komplexumokat állapít meg a József Attila-vers — mint látni fogjuk — szintén bonyolult összefüggéseivel. Az ember természeti és társadalmi létezése, egyed és nem genetikus összetartozása, a tudat társadalmiasodása és így a fejlődési kontinuitás szervévé válása azok a fő tényezők, melyek a lukácsi interpretációban a József Attila-i világgépet messzemenően alátámasztják és filozófiailag értelmezik. Az ember társadalmi lény, de nem feledhető, hogy „először és közvetlenül, de végső soron megszüntethetetlenül biológiailag létező lény”, ám az élő szervezet és környezetének kölcsönhatása egy fejlett biológiai „alapról kiindulva már tisztán társadalmi képződményeket hoz létre”, sőt: egy fokon túl az ember és környezete kölcsönhatásait „a társadalom közege közvetíti” (Lukács György: i. m.). Szólhatnánk Antonio Gramsciról is, aki az embert „mint aktív viszonyok sorozatát” tekinti, a személyiséget mint e viszonyok összességét abban az összefüggésben, ahogy „az emberiség . . . visszatükröződik minden individualításban”; s az ő fogalmazását még teljesebbé teszi maga József Attila az *Egyéniség és valóság* c. tanulmányában (Valóság, 1932. június) ezt írva:

„Az egyén illetve egyéniség, a valóságnak megfelelően csakis úgy szemlélhető, mint társadalmi folyamat. Nemcsak termék, de termelés is, illetve minden mozzanata olyan termék, amelynek az a rendeltetése, hogy a termelésnek tárgya és alanya legyen és ezúton más termékké válton legyen a termelésnek tárgya és alanya.”

Az igen vázlatos hivatkozásokkal annyit kívántunk jelezni, hogy a 'természet — egyed(egyén) — emberiség/társadalom' meghatározott összefüggésű sarkpontjai a marxista szemlélet olyan tényezői, melyek az emberi létezés valóságos leírásából, teljes képéből nem hiányozhatnak. Megvannak *A Dunánál*-ban is. A vers gondolatrendszere a természetiségre alapozott társadalmiságot világítja át.

*

A teljes emberi létfolyamat ábrázolásának az egész versen végighúzó, központi eleme az egyszerre konkrét és egyszerre szimbolikus Duna-kép. A Duna képe az I. rész négy strófáján vonul végig egymásból gyűrűző hasonlatokat keltve; majd a III. részben bukkan föl újra, a 4. versszak 3–4. sorában. Itt a vers II–III. részének gondolati tartalmait teljesen magába olvasztva, konkrét természeti képből a vers alapmetaforájává teljeseedik. A folyam hullámainak képe a versben két alapvető funkciót tölt be; egyrészt az emberi létfolyamatnak, az emberiség nemzedékeinek *metaforája*, másrészt a történelmi magyarság, az egymásra törő nemzetiségek, magyarok és nem magyarok, a Duna-medence *metonímiája*.

A vers három szembetűnő egysége nem egyszerű lineáris sort alkot, hanem rétegzetten, három tételben formálja egyre komplexebb élménnyé az alapgondolatot. Így a III. részben megfogalmazottak csak az előző részek emberiség-magyarság, illetve múlt-jelen viszonyainak ismeretében érthetők, s az előző részek is ekkor kapják meg teljes értelmüket.

Az első egység a Duna szemléleti képére épít rá egy sor más szemléleti képet hasonlatokkal (a szív, a dolgozó ember izmai, az anyaöl és a gyerek, a temető), melyek az emberi élet legfontosabb, legáltalánosabb meghatározóit, tényeit idézik: működő szervet, vérségi kapcsolatot, születést, halált, munkát. A konkrét szemléleti képre rétegződő hasonlatok révén érzéki élményként, *látványszerű* közvetlenségben, de roppant általános vonásokkal vetül rá az emberi lét *teljessége*. (Az egyén és emberiség tudatos kapcsolata még a szemlélődés érzéki szituációjában rejtőző lehetőség.) — A második egység ezt a „látványt” azzal egészíti ki, hogy ábrázolja: a szemlélő egyedben a látvány miként lesz elvont *szemléletté*, hogy látja ő az időben előbb élt ősök sokaságát és szerepét önmagában, továbbélésüket a jelenben, jelent formáló szerepüket, *önmaga és az emberiség* összekötését az *időben*. — A harmadik egységben az én és az emberiség viszonya a legfelfokozottabb általánosítás után leszűkül, történelmileg konkretizálódik, a magyar történelem közegébe kerül, s e történelem ismeretében konkrét

egyéni és társadalmi teendőikig jut. Ám az én és a konkrét közösség (nemzet) viszonya az én—emberiség viszonyból vezetődik le, kapcsolatban is marad vele, így a teendők sem szűken helyiek, nemzetiek, amennyiben épp az emberiséghez kapcsoló, cselekvő köteleket jelentik.

A teendő megfogalmazásának kiindulása a következő két sorban kereshető: „. . . e szívben, mely e múltnak már adósa / szelíd jövővel — mai magyarok!” (Tudjuk, hogy a vers a Szép Szó nevezetes tematikus száma, a Mai magyarok — régi magyarokról c. kiadvány számára készült.) E mai „szív”, a „mai magyarok” hogyan lehetnek adósa a változhatatlan múltnak — a jövővel? Csakis úgy, hogy a múlt mindig utókorában lesz teljes; ahogy mindig nyitott létesítője a jelennek, ugyanúgy a jelen a jövő reményeinek — szelidségének — beljesítésével, illetve megalapozásával változtat a befejezetlen múlton is: értelmes céljához juttatja közelebb. A marxista történelemszemlélet fényénél ez az „időjáték” nem kevesebbet jelent, minthogy az emberiség jelene felelős azért: az emberi létezés egésze, a történelem egésze milyen arculatot ölt. A jelen cselekvései alapozzák a jövőt, s teljesítik ki a múltat. A vers egészére értve mondja elemzésében Pálmai Kálmán (*Miért szép?* — Gondolat Bp. 1966.), hogy a most élő utód „tudatának zsilipjein zúg át s ível a jövőbe a történelem”. Ami igaz, de nemcsak egy automatikus folytonosság passzív tudomásulvételéről van szó, a vers időszemlélete ennél jóval összetettebb.

A költemény egészen konkrét, tárgyyszerű képből, helyzetből indul: a Duna és a vízfolyamot szemlélő költő képével nyit. A szituáció magában rejti azt a kapcsolatot, ami a külső látványba merültséget átviszi a látvány mélyebb, metaforikus tartalmaiba való elmerülésbe, ezzel „a figyelem fényszóróit egyenesen a lírai én belső világára fordítja, a fizikai folyamatot a lelki történésbe játssza át . . .” — ahogy Egri Péter finom

elcmzése mondja. (*A költészet valósága*. Akadémiai Kiadó Bp. 1975.)

A rakodópart alsó kövén ültem,
néztem, hogy úszik el a dinnyehéj.
Alig hallottam, *sorsomba merülten*,
hogy fecseg a felszín, hallgat a mély.

Mint Egri Péter is kiemeli, a jelzett kéttagú metaforával „merül” a lírai történéis egy mély, belső élménybe, a sorsérzékclésbe, ami által a Duna sors-metaforává lesz. Magának a *merül* igének a jelentései többszörös asszociációba sűrűsödnek (1. jelentheti a vízbe való fizikai belemerülést; 2. a Duna látványába való belefeledkezést; 3. a látvány keltette szemléleti, gondolati tartalmakba való elmerülést), metaforikusan azonosítódnak, s a fizikai és szellemi „tevékenység” egyidejűvé válik. Ez az elmerülés elsőrendűen tudati, lelki, de — ehhez társulóan — egy érzékelt, szinte testi belemerülés is az emberiség egészébe és a magyarságba. Biológiai elmerülés az „össejttől” a „lelkes Egy”-ig egységes létfolyamatban és átvitt értelmű is, „az ésszel fölfogott emberiség világosságába”, a történelemben, a társadalmi nembeliségbe való elmerülés egyben. Ahogy a vízbe merülő mintegy testileg is részesévé válik az elemnek, úgy válik létében részesévé az emberi nemnek a benne elmerült, a beléje tartozó; és mint aki a látványba merülve értelmével, érzékeivel fogja föl és értelmezi a látványt, úgy válik az emberi közösség, az emberi történelem, társadalmiság részesévé, aki ennek gondolati fölfogásába merül el. A „sorsomba merülten” metafora közvetlenül a személyes sorsra utal, de mivel a versben — főképp a továbbiakban — a Duna emberiség-metafora, a nemzedékek végtelen láncolatának érzéki jelképe és — mint említettük — magyarság-metonímia is: az egyéni sors nem különül el, sőt hangsúlyozottan az emberiség sorsába merül, részese, azonosul vele. (Vö. Levendel—Horgas: *A szellem és a szerelem*. Gondolat, Bp. 1970. 177—78.)

Nagyon közeli, nagyon személyes, egyidejűleg közösségi, emberiség-jelentésű ez a sors-folyó a továbbiakban is:

Mintha szívemből folyt volna tova,
zavaros, bölcs, és nagy volt a Duna.

A „zavaros, bölcs és nagy” folyam a szíven átfolyó, tovaflowó lét megtestesítője a ki nem mondott, de fölwillanó „vér” jelképiségével. Az egyéni lét növekszik föl általa az elemek és a végtelen idő méreteihez, amennyiben mint egyedi organizmus a teljes természeti folytonosságot mindenkor tartalmazza, áramoltatja. A Duna így először valóban természeti sorsmetafora a látens hasonlat (vér—létáradat) révén, végtelen méreteivel az emberiség egészét, földrajzi névként egy kisebb etnikai közösség létét jelöli. A „szívem(ből)”, a költő *szíve* aztán a versnek egy távolabbi pontján is megjelenik:

Árpád és Zalán, Werbőczy és Dózsa —
török, tatár, tót, román kavarog
e szívben . . .

Az első versszakbeli Duna mint a Duna-medence, a Duna menti népek metonímiája az itteni múlt, a történelem örökségét, egymásra törő nemzetségek, antagonisztikus ellenfelek harcának történelmi következményeit hordozza, s már mint *történelmileg meghatározott* lét „kavarog” a jelenbeli egységben:

A honfoglalók győznek velem holtan
s a meghódoltak kínja meggyötör . . .

Most már különösképp érthető, hogy a Duna nemcsak a nemzedékek életfolyamatának áramlásához hasonló, de ezzel együtt történelmi értelmet nyerve a magyarság sorsának jelképe is: a nemzeti múlt benne hömpölyög. Ha tovább vizsgáljuk a szív képéhez kapcsolható két részletet, egy különbség köztük nyilvánvaló. Az elsőben („Mintha szívemből folyt volna tova . . .”) a költő énje — ha tetszik: biológiai lénye — a folyam „forrása”, a végtelen láncolatban új kiindulása. A hasonlat révén az egyed a végtelen folyam eredőjének tűnik, természetesen nem a külső, hanem a belső, tudati megközelítésben. Így eredezteti, s áramoltatja tovább magából — mert

benne, az egyedben tudatosult — az ily módon már emberivé minősült természeti folytonosságot, aminek a Duna a metaforája, illetve metonímiája. A másik részletben éppen fordított a helyzet: „Árpád és Zalán, Werbóczi és Dózsa — / török, tatár, tót, román” nem öbelőle crednek, hanem tőlük származik „e szív”, és tőlük meghatározottak tartalmai, az a tudatosság is, mellyel önmagában elődeire és eredetére ismer. A biológiai létezés homogenitása és a történeti létezés differenciáltsága, illetve az egyén státusza a természeti és történelmi folyamatban mint egymástól el nem választható tartalmak jelennek meg a vers e két egymásra utaló pontján.

Szorosan összefügg e ténnyel az *élet és halál elválaszthatatlanságának* és az *élet folytonosságának* többszörösen variálódó motívuma: az eredés és összegezés tudatos felmérése. — Születés és elmúlás kapcsolata a vers I. részében kétféleképp is megjelenik. Először az első és második szakaszt lezáró sorpárokban, melyeket az alany azonossága összeköt:

Mintha szívemből folyt volna tova,
zavaros, bölcs és nagy volt a Duna.

S mint édesanyám ringatott, mesélt
s mosta a város minden szennyését.

A szívből elfolyó létfolyam az elmúlást is idézi, viszont az édesanyjához hasonlítása az életrehozás létmozzanatát viszi bele a Duna-metaforába. Az étellel ki-ki annak elmúlását is nyeri, ennyiben a lét valóban csak átfolyik az egyedben. — Egy másik, kétirányú hasonlatban élet és halál szüntelen érintkezése, kapcsolata még közvetlenebbül feltűnik:

A Duna csak folyt. És mint a termékeny,
másra gondoló anyának ölen
a kisgyermek, úgy játszadoztak szépen
és nevetgéltek a habok felém.
Az idő árján úgy remegtek ők,
mint sírköves, dülöngő temetők.

A habok felidéznek az ifjú élet képét, ami mintegy kívülről hat a fodrozódó vízfelszínre szemléltetőre. Ám ugyanez a látvány a folytatódó belső élményben, az „idő árja”-nak gondolati síkján a temetők fejfásorainak monoton látványával kapcsolódik. A kezdés és vég ellentétes létpólusait a József Attilára oly jellemző áthajlás (a szemléleti síkról a gondolati síkra való áttűnés) köti össze.

Az emberiség létének a múlttól a jelenig és a jelentől a múltig ívelő folyamatos egysége legvilágosabban a III. rész 1–2. szakaszában bontakozik ki.

Mikor mozdulok, ők ölelik egymást.
Elszomorodom néha emiatt –
ez az elmúlás. Ebből vagyok. „Meglásd,
ha majd nem leszünk! . . .” – megszólítanak.

A megszólítás az én–nem-én, a szubjektum–objektum viszony formája. Akit megszólítanak, az *nem* ők már, kivált belőlük. Azonos velük, mikor „ők ölelik egymást”, ebből az ölelésből származik, ebben fogant. Az ölelés azonban egy változás kezdete, az új egyed kiválásának kezdete, a „megszólítanak” így maga a létrehívás, mely egyben elmúlásukat jelenti „Meglásd, / ha majd nem leszünk!” Az utód létrehívásával biológiai funkciójukat teljesítették, létük az elmúlásba hanyatlik: „Megszólítanak, mert ők én vagyok már.” Az ellentmondás, ami az idézett sor tartalma és a megszólítás én–nem-én viszonyának feltétele között látszik, csak látszólagos. Utóbbi ugyanis csak az emberi személyiségek relációjában áll fenn, azonban a biológiai örökség-öröklődés törvénye alapján joggal állítható az elődök – ilyen értelmű – továbbélése az utódokban: „Mikor mozdulok, ők ölelik egymást.” Ez az ölelés teremt, (Ebből vagyok), ám a lét folytatódása párhuzamos a benne egyesülők elmúlásával, (ez az elmúlás.) Az élet folytatódása és elmúlása ugyanazon folyamat része. Mindez akkor lesz igazán jelentős, mikor a költő nemcsak szülei és önmaga viszonylatában, hanem önmaga és a megelőző ősök összességének viszonylatában is felmutatja:

... az őssejtig vagyok minden ő –
 az Ős vagyok, mely sokasodni foszlik:
 apám- s anyámmá válok boldogon,
 s apám, anyám maga is ketté oszlik
 s én lelkes Eggyé így szaporodom!

Az időben hátra és előre mutató összefüggések teljessége rajzolódik ki. A mai egyén visszakeresve múltját őseiben, az életfolytonosság révén eljut az őssejtig, onnantól azonos (mint folytatója) az étellel, ami az őssejtben „sokasodni foszlik”, s máris indul vissza, a jelen felé. Az egyesülések és feleződések végtelen sorából megszületik „apám” és „anyám”. Ezen a ponton azt várhatnánk, hogy ők egyesülnek, s az én „lelkes Eggyé” így válik. De nem: „... apám, anyám maga is ketté oszlik...”, vagyis megint visszafelé mutat az időben. A jelenben élő egyed mint „lelkes Egy” ismét egyszerre lesz kiinduló- és végpontja az emberi fejlődésnek. Kétfelé visz tőle a kapcsolatok útja: a múlt felé – ahol minden egyed „maga is ketté oszlik”, s ahonnan a sokasodás szálain létrejött; a jövő felé – amerre maga is „sokasodni foszlik” továbbadva a létet. E folytonosság tudatával azonban a biológiai egyed már minden mástól elkülönülő, önmagára ismerő egyén, s ezzel több, mint a pusztá biológiai létfolyamat láncszeme. (Vö.: Lukács György idézett munkájának megfogalmazásával: „... az új létforma csak akkor juthat új magáértvalóságához, ha tudatosságra emelkedik”.) A homogén biológiai életfolyamat nélkül nincsen „lelkes Egy”, aki viszont már feltétele és eredménye a múltnak, mint az emberi létezés *tudott* folytonosságának: „A világ vagyok – minden, ami volt, van...”

Az összefoglaló értelmű sor megint kettős jelentésű. Egyik: „A világ vagyok” – vagyis minden, ami volt és van. Másik: „A világ vagyok” – mert minden, ami volt, az van is, él a jelenben. Első esetben a „minden, ami volt, van” értelmező jelzői mellékmondat, s a „volt” és „van” halmozott mondatrészek. A második esetben ugyanez a tagmondat értelmezhető összetett, okadó-magyarázó mellékmondatként (melynek főmondata: „minden... van”, s ennek alávetett értelmezői

mellékmondata az „ami volt”). A tagmondat egésze mint ok a „világ vagyok” kijelentést magyarázza. Az ilyen jelöletlen magyarázó mellérendelések rendkívül közel állnak az okhatározói alárendeléshez, de gyakorlatilag ugyanígy elválaszthatatlanok a következtető mellérendeléstől és a következményes jelentéstartalomtól is. A „minden, ami volt, van” tagmondat értelmezhető grammatikailag egyszerre oka és következményeként annak, hogy „A világ vagyok”. A nyelvi struktúra szintjén elég rejtetten, de kifejtetően megvan az idézett sorban az a kettősség, amit eddig a vers több pontján megállapíthattunk már: az én, a „lelkés Egy” oka és következménye, meghatározottja és értelmezője a múltnak, az időbeli élet- és nemzedékfolyamatnak egyszerre, egyidejűleg.

A múlt és jelen kapcsolatának, egymásba átmenő egymásrautaltságának gondolatát a vers olyan részletében vizsgáltuk most hosszabban, mely elsősorban a genetikai-biológiai értelmű emberiség, vérségi összefüggés képeire, fogalmaira alapozódik, noha túl is lép ezen a szinten. Korábban már jeleztük, hogy a társadalmi létre utaló képek és motívumok a vers kezdetétől jelen vannak, így a két létréteg eddig sem különült el egymástól.

Mikor az I. részben a Duna külső látványához hasonlóként a szívből, a szíven átáramló élet képe (a vérnek mint életjelképnek képzetén keresztül) jelent meg, a hasonlatok csak elkezdődtek. A szív-lét hasonlat után közvetlenül a dolgozó ember feszülő-ernyedő izmainak képe kapcsolódik a hullámok képéhez. A Duna-kép előzőleg kiformalódó értelme révén most a munkát végző ember növekszik föl a hasonlat által a természeti méretekhez. Előbb a szív életet áramoltató ritmusa, most a munka ritmusa a testben ugyanazon látványhoz, a vízmozgás ritmusához kapcsolódik, s rajta keresztül egymásra is utalnak. Az élet ritmusa él a munkában, az izmok feszülésében és elernyedésében, a munka ritmusa hullámszerűen szervezetedben. Mivel mindegyik külön és együtt a Dunához hasonló, mely emberiség-jelentésű, nemcsak egy-egy ember munkájáról van szó, hanem embermilliók, az ősök léte és

munkája lüktet itt. — Végül az édesanya-hasonlattal zárja utolsó tagként a hasonlatgyűrűt. A hasonlóság a folyóval többszörös: „ringatott, mesélt”, ahogy a Duna is termékeny anyaölként ringatja, élteti a tájat, mesél arról, amit évtízezredek alatt látott itt; „mosta a város minden szennyését” (József Áronné mosónő,) ahogy a Duna is mosta és mossa, szüntelen áramlásában sodorja magával a táj és lakóinak sorsát, jó vagy rossz emlékezetét (szennyését). Természetes, hogy e sokszálú hasonlításban az anya, a mosónő alakja különösképp felnő, a Duna meg hatalmas, örök anyaként emberiesül. A megelőző két hasonlat létre és társadalmi létre utaló szálai a harmadikban szétbonthatatlanul eggyé válnak az életadó anya, mosónő — illetve a termékenységet adó és tisztító, munkálkodó folyam képében. A hasonlatok rendszere már a vers indító szemléleti képeiben teljesen egységbe ötvözi a *biológiai és a társadalmi lét* fogalmát.

A múlt és jelen egymást teremtő viszonyának gondolata a II. részben kap egészen *történelmi* szempontú kifejtést. A részletezett biológiai összefüggésrend szerint is érthető, hogy

.már százezer éve
nézem, amit meglátok hirtelen.
Egy pillanat s kész az idő egésze,
Mit százezer ős szemlélget velem.

Ám itt nem pusztán a természeti lét egységének felismerése azonos a „pillanattal”, melyben a szemlélet megteremti a nem és egyed azonosságának tudatát. Ez az azonosság-tudat már cselekvő, tehát társadalmi létformában megnyilvánuló, nem arcnélküli ősoket idéz. Az ő magukról való és az utód róluk való tudását szembesíti, s teszi felismeréssé, aminek eredménye a társadalmi cselekvésben megnyilvánuló utód és ősokek folytonosságának tudata: a *történelmi tudat* megjelenése a nemzedékek egymásutánjában.

Látom, mit ők nem láttak, mert kapáltak,
öltek, öleltek, tették, ami kell.

S ők látják azt, az anyagba leszálltak,
mit én nem látok, ha vallani kell.

Az utód mindig mást tud a hajdan voltakról, mint azok magukról, illetve tudta azt, amit azok magukról nem tudhattak. Megegyezik ez azzal a szélesebb történelmi összefüggéssel, amit a jelen és múlt viszonyáról a jelen „adósságtörlesztéséről” szólva már említettünk. A jelent tudatosító elmerülés a múltban, a történelmi szemlélet mint az emberi teljesség és folytonosság tudata éppen ezért nem lehet merőben elvont értékelés, hanem elsősorban is a régen voltak konkrét valóságának megragadása a jelenben, a mindenkori alakítás, teremtés idejében. Az emberi múlt teljességének bevallásához hozzátartozik „az anyagba leszálltak” életének hajdan tevékeny jelene, az, amit csak ők „írtak” be a vallomásba, a történelmi felismerésbe. Első pillanatra talán képtelennek tűnik e gondolat, pedig a vers már előbb megadja a magyarázat kulcsát. Az I. részben olvassuk:

És elkezdett az eső cseperészni,
de mintha mindegy volna, el is állt.
És mégis, mint aki barlangból nézi
a hosszú esőt — néztem a határt:
egykedvű, örök eső módra hullt,
színtelenül, mi tarka volt, a múlt.

A jelenben élő valóban távolról, mintegy barlangból nézi a messzi múltat, az arcnélküli ősök „örök eső módra” névtelenségbe hullt sorát. De csak akkor színtelenek, egyformák, ha csupán létben „érzi” őket, míg a róluk való tudatos gondolkodás, az emlékezés révén visszakapják eleven tarkaságukat, történelmi konkrétságukat. Hogyan? Az egyén, az utód tudata is az ősökből vált ki, akárcsak léte, ám tudata — mint léte sem — elszigetelt, hanem része és birtokosa a társadalmi-történelmi tudatnak. Ezzel gazdagodva és teljesülve tudat igazán, s a történelmi tudatossággal képes ez időben összemósódó ősök történelmileg konkrét tarkaságát, egyediségét is rekonstruálni. Így tudja érteni őket, s nem csupán egy tudomá-

nyosan általánosított történetiségben, hanem a munka, az ölelés mindenkor konkrét közegében. Az utód a történet-szemlélet révén veheti birtokba a múltat, és teheti élővé is egyben: „Enyém a múlt, és övék a jelen”. Az absztrakt történetiség így személyessé válik, kell is azzá válnia, különben elszakadna a lét tényeitől, viszont a személyessé lett történetiségben a lét és tudat elválaszthatatlansága, dialektikája működik. A jelenbeli egyén mint a múlt eredménye és felismerője — megszólaltatója is. Ceruzája közös vallomást ír abban a pillanatban, mikor „kész az idő egésze”: a társadalmi-történeti nembeliség tudata, és ez az, amit „vallani kell”. (Ismét utalnánk Levendel-Horgas már említett művére e versszakokkal kapcsolatban.)

A II. rész — de a vers egésze is természetesen — meggyőzhet róla, hogy a József Attila-i biologizmus csak része az emberi teljesség megértésének, noha — és joggal — szükségszerű része. A III. rész vizsgálata is megerősíti ezt, bár éppen itt találhatók azok a sorok — már szó esett róluk —, melyek miatt az egyoldalú biologizmus vádja fölmerült. A költő kezdésül a maga konkrét eredetéről, szüleiről szól, de máris így:

Anyám kún volt, az apám félig székely,
félig román, vagy tán egészen az.
Anyám szájából édes volt az étel,
apám szájából szép volt az igaz.

A nemzetiégi hovatarozás másodlagosságát jól érzékelteti a „félig . . . vagy tán egészen” kifejezés; a következők pedig azt, hogy mi a fontos, az igazi „örökség”, amit elődeinktől kapunk: az „édes . . . étel” — azaz az élet, és a „szép . . . igaz” azaz az erkölcsi, társadalmi hagyomány. Bemutattuk már, hogy szüleitől indulva járja be az ősök láncolatán át az idők végtelenjét mindkét irányban, s jut el az emberiséggel való azonosságig, hogy nyomban történelmi konkrétciót is adjon a múlt és jelen vállalásának:

A világ vagyok — minden, ami volt, van:
a sok nemzetség, mely egymásra tör.

A honfoglalók győznek velem holtan
 s a meghódoltak kínja meggyötör.
 Árpád és Zalán, Werbőczy és Dózsa —
 török, tatár, tót, román kavarog
 e szívben . . .

Ezek a sorok világosan kétféle értelmet adnak a szívben kavargó tartalmaknak: a biológiai folytonosság és a társadalmi-történelmi örökség jelentését. Az élő utódban együtt kavarog az ősök biológiai öröksége társadalmi helyzetükre való tekintet nélkül. A pontos vérségi családfa teljességgel kideríthetetlen, senki sem tudhatja, kik voltak az ősei az „őssejtig” visszamenően. Bizonytal volt köztük Werbőczy-féle is meg Dózsa-féle egyaránt. Mégis az osztályharc feladására gondolna hát itt József Attila? Aligha! A vér-örökség — a versnek ezen a pontján már a lehető legnyilvánvalóbban — történelmi örökség is, hiszen „a sok nemzetség, mely egymásra tör” merőben *történelmi jelentésű*, ugyanígy „Árpád és Zalán, Werbőczy és Dózsa” is; ebben a közegben egymást értelmezik (nem kibékítik!). Csak biológiai értelemben azonos szerepűek és azonos módon élnek a jelenben, nevük ebben a vonatkozásban külön jelentést nem hordoz. Mint történelmi ősöknek szerepük és jelentésük élesen különböző, de változatlanul azonos fontosságú. Ahhoz, hogy a történelmi tudat értékelő választást tehessen, mindegyiket magáévá kell tennie jelenünk konkrétságában, mint eltörölhetetlenül adott őseit kell fel- és megismernie. A közös történelmi múlt ilyen vállalása korántsem jelenti a társadalmi szembenállások megbékítő elmosását, egyszerűen a történelmi folyamat alakulásának realitását veszi tudomásul, amit a *Hazámban* az éles osztályellentétek hangsúlyozásakor így fogalmaz: „Múltunk mind össze van torlódva . . .” Ilyen értelemben lehet nemcsak biológiai ős Werbőczy is és Dózsa is, örökségük a biológiai léttől el nem választható, de egy más minőséget jelentő történeliségben van jelen. Ezzel magyarázható, hogy a sikoltó ellentéteket tartalmazó névsort, a kusza nemzetiségek, népek (a magyarságra tört vagy/és általa nyomorított népek listáját egységesen a „mai magya-

rokhoz” címezi a vers. Különös jelentősége van annak, hogy nem-magyarokból és véres megosztottságból építi fel a „mai magyarok” — egy nemzet — múltját. Ebben a múltban az elősoroltak valóban feltételezik egymást, együttes alkotásuk a történelem s így a jelen is, nem iktathatjuk ki magunkból egyiket sem (ki-ki ízlése szerint). A múlt mégis sokféle arcot ölthet aszerint, hogy mit tartunk értékének, bűnének célunk szempontjából. Ha a „szelíd jövő” a harc célja, az csak teljes bevallással, a biológiai és történelmi közösség viszonyainak tisztázásával közelíthető meg.

Az egyed jelen cselekvéseiben — „Mikor mozdulok . . .” — az értelemmel újrászült múlt értelmes törvénye munkál, így ölelik benne, tetteiben egymást az ősei, hogy egy általuk még nem ismerhetett, *értelmes jövőt* szüljenek. Ekkor adja meg adósságát a múltnak a jelen — a jövővel, megajándékozva a jelen céljával és reményével, az immár történelmileg is megvalósulható megbékéléssel. A múlt bevallása — az értelmes cselekvés mindenkori első feltétele — így „elegendő harc”, hiszem a tiszta történelmi tudatosság maga a harc vállalása, mely céljában oldja békévé a múlt harcait. A történelmi emlékezet tehát nem az „ölés” jámbor felejtésével „öleli” egybe a múltat, jelen s jövőt; a két fogalom állandó, történelmileg szükségszerű kapcsolatban marad, azonban az egyik eszköz csak, s a másik a cél.

A befejező sorokban József Attila a szükséges társadalmi cselekvést jelöli meg. A közben újra megjelenő Duna-kép hatása a „programot” a lét—tudat—társadalmi lét—történeti folyamat emberi teljességű közegébe emeli, úgyszólván „láthatóan”. A természeti és társadalmi létrétegek — akár a „múlt, jelen s jövő” a végtelen folyamatban — elkülöníthetetlenül teremtik és meghatározzák egymást az emberi-történeti valóságban.

BÉCSY ÁGNES